

BÖLGELER ARASI EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK FARKLILIKLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

FACTORS AFFECTING ECONOMIC DEVELOPMENT DISPARITIES BETWEEN REGIONS

Oktay GÜVEN¹
ORCID: 0000-0002-5083-1190

Öz

Türkiye’de bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıkları önemli bir sorun olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu durum gelir dağılımında adaletsizlik, yoksulluk, ülke içi göç hareketliliği olmak üzere toplumsal ve sosyal birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu araştırma, Türkiye’de bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıklarının altında yatan nedenleri, seçilmiş göstergeler yardımıyla irdelemek ve gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasına yönelik öneriler geliştirmek amacıyla yapılmıştır. Araştırma kapsamında Türkiye İhracatçılar Meclisi, Türkiye İstatistik Kurumu ve Gelir İdaresi Başkanlığı veri tabanından elde edilen ikincil veriler kullanılmıştır. Araştırma neticesinde, girişimciliğin bölgelerde farklı düzeyde gelişmiş olması, beşeri sermaye ve nüfus dağılımında dengesizlik ile ihracat performansı bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıklarının nedenleri olarak tespit edilmiştir. Söz konusu farklılıkların azaltılması için düşük gelire sahip bölgelerde girişimciliğin yeni ve daha güçlü mekanizmalarla teşvik edilmesi, yaşam standartları bakımından bölgeler arasında mevcut olan farkların giderilmesi ve kırsal nüfusun yoğun olduğu bölgelerde tarım sektörünün sunduğu potansiyelin harekete geçirilmesi gerekmektedir. Bunun yanında doğal kaynaklar ile yöresel ürünlerin ihracattaki payını artırmaya yönelik adımların atılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beşeri Sermaye, Girişimcilik, İhracat, Nüfus, Türkiye’de Bölgesel Farklılaşmalar.

Abstract

Economic disparities between regions in Türkiye constitute a major problem. Such disparities lead to social and societal problems including income inequality, poverty, and internal migration. This research was conducted in order to examine the underlying reasons for the economic disparities across Türkiye using selected indicators, and to develop suggestions to reduce them. The secondary data utilized in this study were obtained from the database of Türkiye Statistical Institute, Türkiye Exporters Assembly, and Revenue Administration. The findings reveal that differences in entrepreneurial development, imbalances in human capital and population distribution, and varying export performance are key factors contributing to regional economic disparities. In order to reduce these disparities, it is recommended to foster entrepreneurship through new and more effective mechanisms in low-income regions, to eliminate the existing differences between regions in terms of living standards, and to harness the agricultural potential in predominantly rural areas. In addition, it is recommended to take steps to increase the share of natural resources and local products in exports.

Keywords: Human Capital, Entrepreneurship, Export, Population, Regional Differentiation in Türkiye.

1 Genel Sekreter, Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı, oktay.guven@kudaka.gov.tr

Giriş

Maddi refah ve yüksek yaşam standartları sunarak bu standartların ülkenin geneline yayılmasını sağlamak demokratik seçilmiş hükümetler için son derece önemlidir. Ancak bu hedeflere ulaşabilmek için izlenmesi gereken en iyi yöntemin saptanması çok sayıda kuramsal ve politik tartışmanın merkezinde bulunmaktadır (Mishra, 2011; Feldman vd., 2016). Ekonomik gelişme kavramı geniş bir şekilde ele alındığında, bir ülke veya bölgede yaşayanların gelirini, yaşam standartlarını, istihdamını ve iş gücü verimliliğini artırmak için daha gelişmiş ve yeni teknolojilerin kullanılarak ekonominin yapısal dönüşümünün sürekliliğinin sağlanması olarak ifade edilebilir (Panth, 2021: 2).

Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişme sürecinin hızlanması amacıyla 1960'dan itibaren beş yıllık kalkınma planlarıyla birlikte, bölgesel gelişme için bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını azaltmaya yönelik politikalar hayata geçirilmiştir. Bu politikaların uygulanması ve hedeflere ulaşılması amacıyla yatırım teşvikleri, kamu yatırımları gibi araçların yanı sıra Kalkınmada Öncelikli Yöre politikaları ve bölgesel gelişme planları gibi çeşitli ve değişik araçlar da kullanılmıştır. Planlı dönemin başından itibaren bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını azaltmaya yönelik politikalar belirlenmiş olmasına rağmen, bu farklılıklar önemli bir sorun olarak varlığını devam ettirmektedir (Elvan, 2012).

Ülkeler ve bölgeler arasında gelişmişlik farklılığını ortaya koyarken çeşitli göstergeler kullanılmaktadır. Bununla birlikte ekonomik durumu betimlemek için hem ulusal hem de uluslararası düzeyde en sık kullanılanların başında kişi başına düşen gelir göstergesi yer almaktadır (Elvan, 2012; Özkan ve Beyazlı, 2018). Nitekim Türkiye'de iller arasında ekonomik açıdan yüksek düzeyde farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin; Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2021 yılı illere göre kişi başına düşen gelir sıralamasında ilk sırada yer alan Kocaeli, son sırada yer alan Ağrı iline nazaran 5,72 kat daha fazla gelire sahiptir. Kişi başına düşen gelir bakımından ikinci sırada yer alan İstanbul ise, 80'inci sırada yer alan Şanlıurfa'ya nazaran

5,2 kat daha fazla gelire sahiptir (TÜİK, 2021). Benzer örnekler çoğaltılabilir.

Bu çalışma, bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıklarının altında yatan nedenleri seçilmiş göstergeler yardımıyla irdelemek ve gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasına yönelik öneriler geliştirmek amacıyla yapılmıştır. Çalışma kapsamında, Türkiye'nin idari il sınırlarına karşılık gelen İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 3 bölgeleri esas alınmış ve 2022 yılı verileri kullanılmıştır. Çalışmada, seçilen göstergeler bazında elde edilen verilerin karşılaştırılması ilk ve son 10 il için yapılmıştır. Araştırma kapsamında ekonomik gelişmişliği etkileyen faktörlerin belirlenebilmesi için kullanılan göstergeler ve seçilme nedenleri aşağıda yer almaktadır:

- Beşeri Sermaye: Beşeri sermaye, bireylerin iş olanaklarını keşfetme ve bunlardan fayda elde etme kapasitelerini geliştirmekte; finansal ve fiziki sermaye gibi unsurlardan yarar sağlamalarına yardım etmekte ve yeni bilgi ve beceri edinme hızını yükseltmektedir (Unger vd., 2011). Dolayısıyla ekonomik değer üretme bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte TÜİK tarafından beşeri sermayeyi il veya bölge bazında ölçen herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle çalışma kapsamında eğitim, beşeri sermayenin en önemli bileşeni olarak değerlendirilmiş ve bölgeler arasındaki beşeri sermaye farklılıklarını ölçmek üzere ön lisans ve üzeri eğitim seviyesine sahip kişilerin toplam nüfusa oranı kullanılmıştır.
- Girişimcilik: Ülkeler ekonomilerini geliştirme yöntemleri bakımından özellikle 1980'lerden sonra yaşanan teknolojik ilerlemeler sayesinde önemli değişimler göstermişlerdir (Upreti, 2015). Günümüzde hakim olan serbest piyasa koşullarında girişimcilik bugün, iktisadi büyüme ve gelişme açısından hiç olmadığı ölçüde önem kazanmıştır (Toma vd., 2014). Bu nedenle bölgelerin ekonomik performansı açısından incelenmesi gerekmektedir. Çalışmada girişimciliği ölçmek üzere illere göre girişimci sayısı gösterge olarak kullanılmıştır.

- İhracat: İhracatın birçok açıdan ekonomik büyüme üzerinde etkisi bulunmakta ve ekonomik gelişme sürecinde yüksek düzeyde önem arz etmektedir. Uluslararası pazarlardaki rekabet, ölçek ekonomilerini teşvik etmekte ve kaynakları bölgenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde yoğunlaştırarak verimliliği artırmaktadır (Mishra, 2011). Ayrıca karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ürünler de bölgeye rekabet avantajı sağlamaktadır (Çeştepe vd., 2019). Bu nedenle çalışmada ihracat göstergesi olarak iller itibarıyla ihracat verileri kullanılmıştır.
- Nüfus Dağılımı: Kuznets (1967: 192-193) çalışmasında, nüfus artışı ile iktisadi gelişme arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu; hızlı nüfus artışının iktisadi gelişmeyi olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir. Bu durumun nedeni olarak, artan nüfusun ölçek ekonomisini beraberinde getireceğini ve bu şekilde teknolojik ve kurumsal yenilikleri destekleyerek iş gücü arzı ile piyasa talebinde artışı sağlayacağını göstermektedir. Bunun yanında, nüfus artışının büyük ölçekli üretimi teşvik edeceği gibi uzmanlaşmayı da beraberinde getireceğine dikkat çekilmektedir (Mishra, 2011). Dolayısıyla nüfusun bölgelere dağılımı ekonomik açıdan önem taşımakta olup çalışmada illerin nüfus büyüklüğü incelenmiştir.

Bu çerçevede çalışmada, beşeri sermaye göstergesi olarak eğitim durumu; girişimcilik göstergesi olarak illere göre girişim sayısı; ihracat göstergesi olarak illere göre ihracat değerleri ve nüfus göstergesi olarak illere göre nüfus büyüklüğü belirlenmiştir. Bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları değerlendirmesi, seçilen değişkenler çerçevesinde ilk 10 sırada ve son 10 sırada yer alan illerin karşılaştırılması ile yapılmıştır.

Araştırma kapsamında ilk olarak bölgesel ekonomik gelişme kuram ve politikaları ile gelişim süreci özet olarak aktarılmaktadır. İkinci bölümde, ilgili kurumların veri tabanları taranarak oluşturulan veri seti ele alınmakta ve literatür eşliğinde söz konusu veri seti üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır. Son olarak sonuç ve öneriler bölümü yer almaktadır.

1. Bölgesel Ekonomi Anlayışının Gelişim Süreci

1950'li yıllardan itibaren kalkınma iktisadı önem kazanmaya ve hem bilimsel hem de siyasal bağlamda tartışılmaya başlanmıştır. Bu durum bölgesel politikalar ve bölge planlama kavramlarının daha fazla gündeme gelmesini sağlamış, kalkınma planlarında öne çıkan sektörler arasında ve gelir dağılımında denge kavramına bölgeler arası denge de dahil edilmiştir. Bölge biliminin ilerlemesi, bölge planlamada kullanılan yöntem ve tekniklerin gelişmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Nitekim bugün kullanılan çoğu analiz ve planlama yöntemlerinin 1950-1970 döneminde ortaya çıktığı söylenebilir (Eraydın, 2004).

Ekonomi biliminin bir alt dalı olan bölgesel ekonomi, piyasanın işleyişine mekan boyutunu dahil etmekte fiyatlar, talep, gelir dağılımı ve üretim kapasitesi gibi ekonomik değişkenleri bu bağlamda ele almaktadır (Capello, 2011). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgesel ekonomiyi de kapsayan ekonomi modelleri, ekonomik gelişim süreçlerinin tetiklenmesinde bölgesel talep ve yenilik kaynağı olarak büyük işletmelerin anahtar rol oynayacağı varsayımına dayanıyordu (Bogdański, 2012). Sosyal bilimciler, savaş sonrası yaptıkları değerlendirmelerde, çoğunlukla kitlesel üretim sistemini sanayi toplumlarının kaderi olarak görüyorlardı. Sistemin dayandığı teknoloji, piyasalar, kurumlar ve politikalar modernleşmenin geri dönülemez küresel eğilimleri olarak değerlendiriliyordu (Scott ve Storper, 1992: 4). Buna karşılık son yıllarda dünya, bölgelerin giderek bağımsız dinamik pazar yerleri olarak görüldüğü ve diğer bölgelerle bilgi ve meta akışları yoluyla bağlantılı olduğu küresel bir bilgi ekonomisinin doğuşuna tanık oldu (Karlsson ve Johansson, 2006: 3).

1980'li yıllarda kendisini hissettiren küreselleşme ile yine aynı süreçte gelişerek kalkınmanın yerel ve bölgesel ekonomiler eliyle sağlanabileceğini ortaya koyan içsel büyüme kuramları da kalkınma ekonomisi alanında önem kazanmıştır. İçsel büyüme kuramlarıyla beraber 1990 sonrası kalkınma ile ilgili tartışmaların merkezinde ulusal ve bölgesel rekabetçilik kavramları yükselen değerler olarak yer bulmuşlardır. Bölgesel rekabetçilik kavramı, bölgelerin rekabetçi oldukları ve kendilerine fırsat

sunan sektörler, iş kolları ve faaliyetlere öncelik vermelerini kapsamaktadır (Dulupçu ve Sayın, 2020).

1990'lı yıllarla birlikte ortaya konulan politika yaklaşımlarından birisi de güvenlik-kalkınma bağı olarak bilinmektedir. Güvenlik ve kalkınmayı birbirlerinin ön koşulu olarak gören bu yaklaşıma göre, bir bölge veya yörenin kalkınabilmesi için o bölge veya yörede yaşayan insanların kendilerini, ailelerini ve geleceklerini güvence altında hissetmeleri gerekmektedir (Barbak, 2017).

Küreselleşme; bölgesel rekabetçilik ve sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş süreçleri ile birlikte, bölgesel ekonomik gelişme alanındaki anlayış değişmiştir. Büyük ölçekli kamu ve özel sektör yatırımlarının ağırlıkta olduğu bölge yerine, daha küçük ölçekli; sürdürülebilir yatırımlar ile her bölgenin kendine özgü potansiyeli olabileceği ve bu bölgelerin bilgi toplumunda rekabet edebileceği düşüncesini benimseyen, strateji ağırlıklı yaklaşımlar önem kazanmıştır (Elvan, 2012; Dulupçu ve Sayın, 2020). Artan rekabet yerel girişimciler arasında iş birliğini ve bilgi akışını zorunlu kılmakta; politika tercihlerinde mahalli idareleri, sivil toplum kuruluşlarını ve özel sektör temsilcilerini ön plana çıkaran, iş birliğine ve müzakereye dayanan bir yöntemin benimsenmesini gerektirmektedir (Bakkal vd., 2018). Zira uluslararası piyasa, girişimcileri sadece maliyet açısından değil, daha hızlı, esnek ve katma değeri yüksek üretim bakımından da rekabet etmeye zorlamaktadır.

2. Araştırma Bulguları

Türkiye hazırladığı ulusal, bölgesel ve sektörel plan ve programlar ile ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesine yönelik politika ve stratejilerini belirlemektedir. Bölgeler arası ekonomik eşitsizliklerin azaltılması, Türkiye'de ulusal ve bölgesel düzeyde hazırlanmış birçok plan, proje ve programın (kalkınma planları, bölge planları, kırsal kalkınma planları, DAP, DOKAP, GAP ve KOP Eylem Planları gibi) temel hedefleri arasında yer almaktadır.

Bölgesel ekonomik gelişme politikaları, belirlenen hedeflere ulaşılması için birtakım araçlar kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygın olanları yatırım

teşvikleri ve kamu yatırımlarıdır. Özel sektöre sağlanan yatırım teşvikleri genellikle girişimcilerin daha fazla yatırım yapmasının önünü açmak, yeni yatırımları belirli bölgelere yönlendirmek ve bu sayede bölgeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıklarını azaltmak için kullanılmaktadır (Yavan, 2012). Kamu yatırımları ise bir bölgenin cazibesini artırmak açısından önem arz eden tüm alt ve üstyapı yatırımları ile kamu hizmetlerini içermekte olup gelecekte özel sektör yatırımlarının bölgeye yönelmesini ve böylelikle bölgesel kalkınma sürecinde mesafe kat edilmesini sağlamaktadır (Bakırcı vd., 2014).

Türkiye'nin bölgesel kalkınma çalışmaları, 1980 sonrasında görülen terör olayları nedeniyle önemli düzeyde akamete uğramıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ekonomisinin gelişimi terör nedeniyle birçok açıdan olumsuz etkilenmiş ve ülke içi göçü tetiklemiştir (SERKA, 2012: 160). Göçün yoğunlaşmasıyla birlikte, göç alan şehirlerin altyapı sorunları artmış, bunun yanında tarımsal üretimin daralması ve işsizlik gibi sorunlar derinleşmiştir (Sevim ve Özpolat, 2017). Terör olaylarının ilk olumsuz etkisi, belirsizliklerin artması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum, ilave yatırımları duraksatmanın yanı sıra firmaların işletme maliyetlerini yükselterek kar oranını düşürmektedir. Bunun yanında terör olayları, turizm gelirleri ile doğrudan yabancı sermaye girişinin azalmasına da neden olmaktadır (Ak vd., 2015).

Bölgelerin ekonomik açıdan farklı performans sergilemesinin pek çok nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, coğrafi konum ekonomik faaliyetleri önemli ölçüde etkilemektedir. Capello (2011), mekanın ekonomik sistemin çalışma yöntemini etkilediğini belirtmekte ve mekanı; üretim faktörlerinin bolluğu (kıtlığı) ve ham madde zenginliği (fakirliği) gibi ekonomik avantajların veya dezavantajların bir kaynağı olarak tanımlamaktadır. Coğrafi koşulların yanı sıra, demografik yapı, bölgeler arasındaki fiziki sermaye dağılımında dengesizlik, altyapı yetersizliği, pazara ya da ara ürünlere uzaklık gibi etkenler ekonomik gelişmeyi olumsuz olarak etkilemektedir (Keskin ve Sungur, 2010; Işık ve Kılınç, 2011; Bakırcı vd., 2014).

Sayılan bu etkenlerin gelişmişlik farklılıkları üzerinde etkisi olduğu kabul edilmekle beraber, bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıklarının bu derece yüksek olmasını açıklamakta yetersiz kaldıkları düşünülmektedir. Çünkü Türkiye'nin nispeten gelişmiş bölgeleri, sayılan bu faktörler bakımından farklı düzeylerde avantaj ve dezavantaja sahip olmalarına rağmen, ekonomik performans bakımından ülke ortalamasının üzerinde başarı elde edebilmişlerdir. Dolayısıyla bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıklarının bu derece yüksek olmasının altında başka sorunların yattığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda beşeri sermaye, girişimcilik, ihracat ve nüfus dağılımı göstergelerinin incelenmesiyle gerçekleştirilen bu araştırma kapsamında elde edilen bulgular, 4 başlık altında aşağıda açıklanmaktadır.

2.1. Beşeri Sermaye

Emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimci şeklinde tanımlanan klasik üretim faktörleri günümüzde yaşanan ekonomik gelişmeleri tüm boyutlarıyla açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bunun yanında, teknolojinin dışsal ve sabit olduğu varsayımına dayanan neoklasik büyüme modeline yönelik tahminlerin gerçekleşmemesinin sonucu olarak yeni büyüme modelleri geliştirilmiştir. İçsel büyüme modelleri olarak tanımlanan söz konusu modeller,

uzun vadeli büyüme açısından önemli unsurun beşeri sermaye olduğunun altını çizmektedir (Eser ve Gökmen, 2009). Beşeri sermaye, Dünya Ekonomi Forumu tarafından bireylerin ekonomik değer üretmelerini mümkün kılan bilgi ve beceri olarak tanımlanmaktadır (World Economic Forum, 2016: 1).

Türkiye'de TÜİK tarafından yapılan ve beşeri sermayeyi il bazında ölçen bir çalışma bulunmamaktadır. Eğitimin beşeri sermayenin en önemli bileşeni olması nedeniyle bu çalışmada bölgeler arasındaki beşeri sermaye farklılıkları, ön lisans ve üzeri eğitim seviyesine sahip kişilerin toplam nüfusa oranı üzerinden değerlendirilmiştir. Tablo 1' de ön lisans ve üzeri eğitim düzeyine sahip kesimin oranı bakımından iller arasında önemli derecede fark bulunduğu görülmektedir. Listede birinci sırada olan Ankara ile son sırada yer alan Şanlıurfa arasındaki fark 2,6 kattan daha fazladır. Türkiye'nin nüfus bakımından en küçük şehirlerinden biri olan Tunceli'de bu oran, yüzde 17,93 iken nüfus bakımından Tunceli'nin yaklaşık 6 katı büyüklüğündeki Ağrı'da yüzde 8,62'ye düşmektedir. Bunun yanında iyi eğitilmiş nüfus oranı bakımından en düşük seviyede bulunan son 10 il arasında 4 adet büyükşehir belediyesi (Gaziantep, Mardin, Van ve Şanlıurfa) bulunmaktadır.

Tablo 1: İllerin Fakülte ve Yüksekokul Mezun Oranları Sıralaması (Kaynak: TÜİK, 2022)

İl	Fakülte ve Yüksekokul Mezun Oranı (%)	İl	Fakülte ve Yüksekokul Mezun Oranı (%)
Ankara	22,65	Afyonkarahisar	10,78
Eskişehir	18,21	Bartın	10,75
Tunceli	17,93	Ardahan	10,49
İzmir	17,74	Mardin	10,21
İstanbul	17,62	Aksaray	10,06
Antalya	16,12	Yozgat	9,87
Muğla	16,09	Van	9,55
Yalova	16,00	Muş	8,93
Erzincan	15,88	Ağrı	8,62
Kocaeli	15,70	Şanlıurfa	8,56

Berber ve diğerleri (2013) bölgesel beşeri sermayenin yeterliliğini ölçmek için yaptıkları çalışmada, Türkiye’de bölgeler arasında beşeri sermaye bağlamında önemli düzeyde fark bulunduğunu tespit etmişlerdir. Emirkadı (2019), ekonomik kalkınma ve beşeri sermaye ilişkisini incelediği çalışmada, Türkiye’nin bölgeleri arasında eğitim altyapısı açısından önemli farklar bulunduğunu ve ekonomik gelişmeyi sağlamak için bu sorunun aşılması gerektiğini ifade etmektedir.

Karataş ve Çankaya (2010) tarafından belirtildiği üzere, beşeri sermayenin üretime etkin bir şekilde daha fazla katkıda bulunabilmesi fiziki sermaye ile beşeri sermaye arasında optimal bir denge kurulmasına bağlıdır. Üretim süreçlerinde öncelikli olarak fiziki ve beşeri sermayenin belirli oranda bir araya getirilmesi gerekmektedir (Karataş ve Çankaya, 2010). Yılmaz (2023) ise daha verimli insan kaynağının oluşmasıyla teknolojik gelişmenin gerçekleşeceğini ve bu durumun ekonomik büyümeye ve dolayısıyla ekonomik gelişmeye katkı sağlayacağını öne sürmektedir.

2.2. Girişimcilik

Küreselleşme, teknolojik ilerleme ve bunların da etkisiyle meydana gelen demografik değişim, toplumlar için yeni fırsat ve tehditleri beraberinde getirmiş ve toplumsal değişim sürecini hızlandırmıştır. Bu değişime ayak uydurabilmek ve fırsatlardan faydalanabilmek için hem kurumlar hem de bireyler girişimciliğin sunduğu potansiyeli fark etmişlerdir. İnovasyon, katma değerli üretim ve girişimcilik, sürdürülebilir uzun dönemli ekonomik

büyüme ve gelişmenin bağlı olduğu etkenler olarak kabul görmüştür (Feldman vd., 2016). Aynı zamanda yoksulluğu önemli ölçüde azaltan ülkelerde girişimcilik 1980 sonrasında önemli seviyede canlandığından, girişimciliğin ekonomik gelişme açısından faydası dünya genelinde kabul edilmektedir (Naudé, 2013).

1980’li yıllardan itibaren girişimciliğin barındırdığı potansiyel ve ortaya çıkardığı yeni fırsatların Türkiye ekonomisi için önemi anlaşılmış ve girişimciliğin geliştirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Girişimciliğin ülke genelinde yaygınlaştırılması çalışmaları, 1990’lı yıllarda derinleştirilmiş ve hızlandırılmış; 2000’li yıllarda ise hem desteklerin hem de destek sağlayan kurum ve kuruluşların sayısında kayda değer seviyede artış meydana gelmiştir (Sönmez ve Toksoy, 2014). Ancak girişimcilik açısından Türkiye’nin bölgeleri arasında son derece önemli farklar bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 2) girişimcilik açısından en iyi durumda olan 10 il ile son 10 il listelenmiştir.

2022 yılı verilerine göre, bin kişiye düşen girişim sayısında 60,02 ile ilk sırada İstanbul, son sırada ise 12,28 ile Siirt yer almaktadır. İstanbul, Siirt iliyle kıyaslandığında 4,89 kat daha fazla girişime sahip durumdadır. Tablo 2 incelendiğinde, ülkenin nüfus bakımından en büyük şehirlerinin yanı sıra Nevşehir, Burdur ve Yalova illerinde de girişimciliğin yüksek düzeyde geliştiği dikkat çekmektedir. Diğer taraftan yüksek nüfusa sahip olmalarına rağmen Van ve Diyarbakır illerinde girişimciliğin gelişmediği görülmektedir.

Tablo 2: Bin Kişiyeye Düşen Girişim Sayısı Bakımından İlk ve Son 10 İl (Kaynak: GİB, 2022 ve TÜİK, 2022 verileri kullanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.)

İl	Girişim Sayısı*	İl	Girişim Sayısı*
İstanbul	60,02	Ardahan	17,64
Muğla	53,83	Van	16,66
Antalya	51,70	Kars	16,50
İzmir	47,10	Diyarbakır	16,13
Ankara	45,20	Bitlis	15,55
Bursa	42,80	Muş	13,98
Nevşehir	38,38	Şırnak	13,90
Burdur	37,76	Ağrı	13,50
Yalova	37,25	Hakkari	13,16
Konya	37,03	Siirt	12,28

* Girişim Sayısı= $\frac{\text{(KDV Beyannamesi Veren İşyeri Sayısı)}}{\text{(İl Nüfusu)}} \times 1000$

Karadeniz (2014), “Türkiye’de ve Bölgelerde Girişimcilik” isimli çalışmada girişimcilik açısından bölgeler arasında önemli farklar olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde, Güven (2022), Türkiye’de girişimciliği etkileyen faktörleri tespit etmek amacıyla yaptığı çalışmada benzer sonuçlara ulaşmış ve girişimciliğin bölgeler arasında farklı düzeylerde geliştiğini ifade etmiştir.

Yapılan araştırmalar, toplumların ekonomik büyüme ve gelişmelerinde girişimciliğin kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Çünkü yeni girişim ve yatırımlar bir taraftan yeni ürün ve/veya istihdam olanakları sağlarken diğer taraftan verimlilik ve etkinlikte iyileşme meydana getirmektedir. Bunun yanında ürün fiyatlarında düşüş, ekonominin yapısal dönüşümü ve daha geniş bir ürün çeşitliliği gibi hususlarda önemli düzeyde gelişim sağlanmasına katkı sunmaktadır (Calá vd., 2015: 2).

Küreselleşen ve rekabetin her geçen gün arttığı günümüzde girişimcilik ekonomik gelişme bakımından yüksek düzeyde önem arz etmektedir. Bununla birlikte günümüz insanının ihtiyaç duyduğu altyapı ve sosyal donatılar bir bölgede oluşturulmadan girişimciliğin gelişmesi olanaklı değildir. Yaşam koşullarının iyileştirilmesi, bölge insanının memnuniyet düzeyini artırmakta ve o bölgeye kök salmalarını sağlamaktadır (Güven, 2022). Çünkü insanlar sahip oldukları yetenek ve

sermayelerini kullanabilmek için gerekli imkanlara ulaşamıyorlarsa, ya daha iyi imkanlar sunan bölgelere göç edecekler ya da yetenek ve sermayelerinden fayda elde edemeyeceklerdir.

2.3. İhracat

İhracat, öncelikle bölgesel ürünlere olan dış talepteki yükseliş nedeniyle üretim artışına ve ekonomik büyümeye neden olmaktadır. Ayrıca karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ürünlerde bölgeye rekabet avantajının sağlanması, pozitifölçek ekonomilerinden yararlanılması, üretimde uzmanlaşmaya gidilmesi ve kaynak dağılımında etkinliğin gerçekleştirilmesi yoluyla ekonomik gelişme üzerinde etkili olmaktadır (Çeştepe vd., 2019). Bunun yanında bir bölgede ihracatın gelişmesi birtakım pozitif dışsallıkları da beraberinde getirmektedir. Örneğin; Çalışkan ve diğerleri (2019), dış ticarete yaşanan artışın turizm sektörünün gelişmesini olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir.

Türkiye’de, özellikle 24 Ocak 1980 kararları neticesinde ihracata dayalı büyüme modeliyle ekonomide yapısal bir dönüşüm başlamış ve liberal ekonominin Türkiye’de karşılık bulmasıyla birlikte uluslararası pazarlarla uyum süreci hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir (Yenisu, 2019). Buna karşılık, aşağıdaki tabloda (Tablo 3) görüleceği üzere, ihracatın ülke geneline yayılması henüz gerçekleşmiş değildir.

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) verilerine göre, Türkiye genelinde 2022 yılında yaklaşık 226 milyar Amerikan doları ihracat gerçekleşmiştir. Bu ihracatın yüzde 83,5'i, Tablo 3'te yer alan, en çok ihracat yapan

ilk 10 il tarafından yapılmıştır. Diğer taraftan ihracatta son sıradaki 10 il ise toplam ihracatın sadece yüzde 0,046'sını gerçekleştirmiştir.

Tablo 3: Türkiye'de İllere Göre 2022 Yılı İhracat Rakamları (Bin Amerikan doları) (Kaynak: TİM, 2022)

İl	2022	İl	2022
İstanbul	99.366.196	Erzincan	28.272
Kocaeli	19.238.881	Erzurum	26.816
Bursa	16.162.738	Kırıkkale	17.957
İzmir	13.918.814	Bitlis	10.624
Ankara	11.584.298	Bingöl	8.781
Gaziantep	10.523.349	Ardahan	4.669
Manisa	5.203.084	Muş	4.628
Sakarya	4.930.361	Kars	1.616
Denizli	4.702.476	Tunceli	755
Hatay	3.564.518	Bayburt	59
İlk 10 İl Toplamı	189.196.736	Son 10 İl Toplamı	104.178
TÜRKİYE TOPLAMI	226.596.266		

Bu tablo, Türkiye genelinde birçok bölgenin ihracatın ekonomik gelişme bakımından sağladığı avantajlardan çok az ya da hiç faydalanmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla söz konusu bölgeler ihracatın beraberinde getirdiği sektörel gelişmelerden de fayda sağlayamamaktadır. Tunç ve Kaya (2017), bölgesel kalkınma ve dış ticaret ilişkisini inceledikleri çalışmada ihracatın bölgesel gelişme açısından önemini vurgulamış ve ihracat bakımından bölgeler arasındaki farka dikkat çekmişlerdir.

Bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farklılıklarının azaltılması için ihracatın ülke geneline yaygınlaştırılması ve bu bağlamda gerekli yenilikçi destek ve mekanizmaların, yöresel ürünler ve doğal kaynakları da kapsayacak şekilde bölgelerin içinde buldukları koşullar dikkate alınarak oluşturulması yüksek düzeyde önem arz etmektedir.

2.4. Nüfus Dağılımı

İnsanların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları önemli düzeyde değişim ve dönüşümler geçirmektedir. Söz konusu değişim ve dönüşümlerin temel nedeni olarak dünya genelinde iletişim, ulaşım ve enformasyon teknolojilerinde kaydedilen ilerlemeler görülmektedir. Bu değişim süreci, kırsal alanlarda veya az gelişmiş bölgelerde yaşayan nüfusta da yoğun olarak gözlemlenmekte ve bu bölgelerin cazibesini kaybetmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak, az gelişmiş bölgelerde yaşama arzusu azalırken, insanlar gelişmiş bölgelerde yeni bir hayat kurma arayışına yönelmektedir. Sonuç olarak, başta genç eğitimli kesim olmak üzere nüfus göç etmektedir (Güven, 2017).

Göç olgusu, Türkiye'de özellikle 1950'li yıllardan itibaren yoğun olarak görülmüştür. Sanayi devrimi,

kentleşme, teknolojik ilerleme ve küreselleşme tarım sektörünü gelenekselden endüstriyele doğru dönüştürmüştür; sektördeki makineleşme süreci iş gücü ihtiyacını azaltmış ve kırsalda atıl duruma gelen iş gücünün şehirlere göçüne neden olmuştur. Yılmaz (2012) tarafından belirtildiği üzere “Şehirlerin eğitim, sağlık, ulaşım gibi alanlarda sahip olduğu alt ve üstyapı, az gelişmiş bölgelerde yaşayanlar için büyükşehirleri daha cazip hale getirmiş ve göçün yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir”.

2000 yılında 64.729.501 kişi olan Türkiye nüfusu, 2022 yılına gelindiğinde yüzde 31,74 oranında artarak

85.279.553 kişiye ulaşmıştır (TÜİK, 2022). Ancak söz konusu nüfus artışı ülke sathına yayılmamış, aksine bazı bölgelerde yoğunlaşmıştır. Tablo 4’te de görüleceği üzere, 2000 yılında ülke nüfusunun yüzde 46,02’si nüfusu en yüksek 10 büyükşehir belediyesinde yaşarken, 2022 yılı itibarıyla bu oran, yüzde 50,43’e yükselmiştir. Buna karşılık en az nüfusa sahip 10 ilde yaşayan nüfusun oranı ise aynı dönemde yüzde 2,06’dan yüzde 1,81’e düşmüştür. 2000-2022 döneminde en fazla nüfusu barındıran ilk 10 büyükşehir belediyesinde toplam nüfus yüzde 44,38 artarken, en az nüfusu barındıran son 10 ilde nüfus artışı sadece yüzde 15,60 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Yıllara Göre İllerin Nüfusu (Bin Kişi) (Kaynak: TÜİK, 2022)

Yıl	2000		2022					
	İl	Nüfus (bin kişi)	İl	Nüfus (bin kişi)	İl	Nüfus (bin kişi)	İl	Nüfus (bin kişi)
	İstanbul	11.076	Bartın	175	İstanbul	15.907	Sinop	220
	Ankara	3.889	Iğdır	174	Ankara	5.782	Iğdır	203
	İzmir	3.431	Çankırı	169	İzmir	4.462	Bartın	203
	Bursa	2.150	Artvin	167	Bursa	3.194	Çankırı	195
	Adana	1.879	Yalova	144	Antalya	2.688	Artvin	169
	Konya	1.835	Ardahan	122	Konya	2.296	Kilis	147
	Mersin	1.488	Gümüşhane	116	Adana	2.274	Gümüşhane	144
	Antalya	1.430	Kilis	109	Şanlıurfa	2.170	Ardahan	92
	Diyarbakır	1.317	Tunceli	82	Gaziantep	2.154	Tunceli	84
	Gaziantep	1.292	Bayburt	75	Kocaeli	2.079	Bayburt	84
Toplam		29.787		1.333		43.006		1.541

Bir bölgenin nüfus artışı yaşaması ekonomik büyümeyi teşvik etmekte ve bu büyüme özel sektörün güvenini artırarak yeni yatırımları beraberinde getirmektedir. Buna karşılık nüfusu azalan bölgelerde ise yerel yönetimlerin mali güçleri zayıflamakta ve ekonomik gelişme için ihtiyaç duyulan kaynak azalmaktadır (Coombes, 2010). Yalçın ve Kara’ya

(2016) göre, göçle ilişkili olarak tarımsal üretimde meydana gelen azalma, ithalatın artmasına yol açmakta; ayrıca tarımsal alanların işlenmemesi sonucunda kaynak israfı meydana gelmekte ve boş kalan bakımsız araziler erozyona uğramaktadır. Dolayısıyla göçün önüne geçilmesi bölgesel ekonomik gelişme bakımından vazgeçilemez bir unsurdur.

3. Sonuç ve Öneriler

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıkları bir taraftan göçü tetiklerken diğer taraftan ülkenin birçok kaynağının hak ettiği değeri alamamasına; dolayısıyla yoksulluğun belirli bölgelerde yaygınlaşmasına ve yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular, ekonomik gelişim sürecinde önemli düzeyde rol oynayan beşeri sermaye, girişimcilik, ihracat ve nüfus dağılımı bakımından Türkiye'nin bölgeleri arasında yüksek düzeyde farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Bu farklılıklara güvenlik ile alt ve üstyapı sorunları eklenince bölgeler arasında başta ekonomik olmak üzere önemli düzeyde gelişmişlik farklılıkları ortaya çıkmaktadır.

Kamu hizmetlerinin ülke genelinde aynı standart ve çeşitlilikte sunulmamasının sonucu olarak başta iyi eğitilmiş kesim olmak üzere insanlar, kamu hizmetlerine erişim açısından daha iyi olanaklar sunan büyükşehirlere göç etmektedirler. Bu durum göç veren bölgelerde nitelikli insan kaynağının azalması ve nüfus yoğunluğunun düşmesi sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle girişimciliğin gelişebilmesi için gerekli olan ekosistem oluşmamakta ve bir kısır döngü meydana gelmektedir.

Bu kısır döngüyü engellemek için ilk olarak yapılması gereken, dengesiz nüfus dağılımına sebebiyet veren göçü durdurmaktır. Dolayısıyla yaşam standartları bağlamında bölgeler arasında görülen eşitsizliklerin giderilmesi ve kamu hizmetlerinin ülke genelinde standartlaştırılması gerekmektedir. Bunu sağlamak için kalkınma ajansları ve bölge kalkınma idareleri eliyle destek programlarının uygulanması önerilmektedir. Aynı zamanda kalkınmada öncelikli yörelerdeki mahalli idarelerin bütçeleri artırılmalı ve göçü azaltmaya yönelik yatırımları güçlü bir şekilde desteklenmelidir.

Ekonomik değer üretme açısından bölgeler arası eşitsizlikleri azaltmak için her bölgenin beşeri sermayesinin korunması ve geliştirilmesi elzemdir. Dolayısıyla günümüz insanının talep ettiği gençlik merkezleri, çok amaçlı spor salonları, mesire

alanları gibi alt ve üstyapının az gelişmiş bölgelerde ivedilikle tamamlanması gerekmektedir. Aksi takdirde bu bölgelerdeki nüfus ve beşeri sermaye kaybı devam edecektir. Ayrıca beşeri sermayenin gelişimi için ihtiyaç duyulan bilim ve sanat atölyeleri, teknoloji sınıfları gibi yatırımlarla eğitim altyapısının güçlendirilmesi ve eğitim faaliyetlerindeki çeşitliliğin tüm bölgelerde yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Girişimciliğin az gelişmiş bölgelerde kuluçka merkezleri, teknoloji transfer ofisleri gibi yeni ve daha güçlü mekanizmalarla teşvik edilmesi yüksek düzeyde önem arz etmektedir. Kırsal nüfusun yoğun olduğu bölgelerde başta hayvancılık olmak üzere tarım sektörü önemli bir potansiyel sunmaktadır. Tarıma elverişli ve atıl durumda bulunan kamu arazilerinin ekonomiye kazandırılması son derece önemlidir. Gerek sektörün rekabet gücünün artırılması için ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağının karşılanması gerekse yeni istihdam imkanları yaratılması açısından girişimcilik bu alanda mutlaka güçlü bir şekilde teşvik edilmelidir. Çünkü tarımsal faaliyetlerdeki verimlilik artışı kırsalda kişi başına düşen gelirin artırılmasında önemli bir role sahiptir.

Bunun yanında yöresel ürünler ve doğal kaynaklar da son derece önemli bir rol oynama potansiyeline sahiptirler. Zira yöresel ve doğal kaynaklara dayalı ürün imalatının, hammadde tedarikinden ürünün imal edilip paketlenmesine kadar süren zincir boyunca üretilen tüm katma değer kendi bölgesinde kalmakta ve bir taraftan kırsalda yaşayıp hammadde üreten kesimin gelirini artırırken diğer taraftan markalaşma süreciyle birlikte artan talebi karşılamak için girişimciliği tetiklemektedir.

Girişimciliğin düşük gelirli bölgelerde yaygınlaşmasıyla birlikte bu bölgelerden yapılan ihracat da artış gösterecektir. Bu durum, hem nitelikli insan kaynağı için yeni istihdam olanaklarının artmasına hem de yeni yatırımların yapılması sürecine ivme kazandırılmasına katkı sunacaktır. Ayrıca ihracat artışı, kaynakların daha verimli kullanılmasını ve hizmetler sektörünün gelişmesini beraberinde getirecektir.

Bilgilendirme

Çatışma Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Fon Desteği

Bu Çalışmada herhangi bir resmi, ticari ya da kar amacı gütmeyen organizasyondan fon desteği alınmamıştır.

Etik Standartlara Uygunluk

Yazar tarafından Çalışmada kullanılan araç ve yöntemlerin Etik Kurul İzni gerektirmediği beyan edilmiştir.

Etik Beyanı

Yazar tarafından bu Çalışmada bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu; yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilmiştir.

Kaynakça

- Ak, M. Z., Aydın, M. K. ve Dindar, M. (2015). Terör ile Büyüme Arasındaki İlişki: Literatür İncelemesi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-16.
- Bakırcı, F., Ekinci, E. D. ve Şahinoğlu, T. (2014). Bölgesel Kalkınma Politikalarının Etkinliği: Türkiye Alt Bölgeler Bazında Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2), 281-298.
- Bakkal, M., Bakkal, S. ve Yıldırım, H. (2018). Türkiye’de Bölgesel Ekonomik Dengesizlikler ve Çözüm Yolları. *Social Sciences Studies Journal*, 4 (15), 799-809.
- Barbak, A. (2017). Türkiye’de Kamu Politikası Sürecinde Güvenlik-Kalkınma Bağı: Ulusal Kalkınma Planları Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18), 263-288.
- Berber, M., Baday Yıldız, E. ve Atasoy Dindaroğlu, Y. (2013). Bölgesel Beşeri Sermaye Yeterliliğinin Ölçülmesi: Piramit Model. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 1-18.
- Bogdański, M. (2012). Modern Theories of Regional Development-A Review of Some Concepts. *Oeconomia Copernicana*, 3 (2), 25-41.
- Calá, C. D., Arauzo-Carod J. M., and Manjon-Antolín M. (2015). “The Determinants of Entrepreneurship in Developing Countries”, Nülan Deposited Documents 2125, Universidad Nacional de Mar del Plata, Facultad de Ciencias Economicas, <http://nulan.mdpu.edu.ar/2125/1/calá.2015.pdf>, (Erişim tarihi: 21.10.2018).
- Capello, R. (2011). Location, Regional Growth and Local Development Theories. *AESTIMUM* (58), 1-25.
- Coombes, M. (2010). *Migration and Regional Development: A Research Review*. Paper presented to the OECD WPTI Workshop, Paris.
- Çalışkan U., Saltık I. A., Ceylan R., and Bahar O. (2019). Panel Cointegration Analysis of Relationship Between International Trade and Tourism: Case of Turkey and Silk Road Countries. *Tourism Management Perspectives*, (31), 361-369.
- Çeştepe H., Yıldız H. ve Avcı G. M. (2019). İhracata Dayalı Büyümede Kurumların Rolü: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *Maliye Dergisi*, (177), 40-69.
- Duluççu, M. ve Sayın, M. (2020). Yerel ve Bölgesel Ekonomik Kalkınma Perspektifinde Bölgesel Rekabetçilik Yaklaşımları ve Bölgesel Sektörel Rekabetçilik Üzerine Değerlendirmeler. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, 2 (Özel Sayı), 1-19.
- Emirkadı, Ö. (2019). Ekonomik Kalkınma ve Beşeri Sermaye İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Teorik Bir Değerlendirme. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 97-116.
- Elvan, L. (2012). Bölgesel Gelişme ve Bölgeler Arası Gelişmişlik Farkları, Discussion Paper, No. 2012/6, Turkish Economic Association, Ankara, 96-114.
- Eraydın, A. (2004). Bölgesel Kalkınma Kavram, Kuram ve Politikalarında Yaşanan Değişimler. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, Cilt-1, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı ve Pamukkale Üniversitesi yayını,126-146.
- Eser, K. ve Gökmen, Ç. E. (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1 (2), 41-56.
- Feldman, M., Hadjimichael, T., Lanahan, L., and Kemeny, T. (2016). The Logic of Economic Development: A Definition and Model for Investment. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 34 (1), 5-21.
- Güven, O. (2017). Türkiye Kırsal Kalkınma Politikalarının Analizi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (63), 209-227.
- Güven, O. (2022). Türkiye’de Girişimciliği Etkileyen Faktörler. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (2), 206-213.
- GİB (Gelir İdaresi Başkanlığı). (2022). “İstatistikler”, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/20211.htm, (Erişim tarihi: 16.02.2023).
- İşık, N. ve Kılınç, E.C. (2011). Bölgesel Kalkınmada AR-Ge ve İnovasyonun Önemi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6 (2), 9-54.
- Karataş, M. ve Çankaya, E. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme. *Mehmet Akif Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 29-55.
- Karadeniz, E. (2014). “Türkiye’de ve Bölgelerde Girişimcilik”, <https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mali%20Tablolar/GEM-2014.pdf>, (Erişim tarihi: 05.03.2024).
- Karlsson C., and Johansson B. (2006). “Regional Development and Knowledge”, Electronic Working Paper Series in Economics and Institutions of Innovation 76, Royal Institute of Technology, CESIS (Centre of Excellence for Science and Innovation Studies), https://www.researchgate.net/publication/251378434_Regional_Development_and_Knowledge, (Erişim tarihi: 05.12.2023).

- Keskin, H. ve Sungur, O. (2010). Bölgesel Politika Ekseninde Yaşanan Dönüşüm: Türkiye’de Kalkınma Planlarında Bölgesel Politikaların Değişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 271-293.
- Kuznets, S. (1967). *Population and Economic Growth*. Proceedings of the American Philosophical Society. Madison: University of Wisconsin Press.
- Mishra, P. K. (2011). The Dynamics of Relationship Between Exports and Economic Growth in India. *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, 4 (2), 53-70.
- Naudé, W. (2013). “Entrepreneurship and Economic Development: Theory, Evidence and Policy”, IZA Discussion Paper Series, Discussion Paper No 7507 <http://ftp.iza.org/dp7507.pdf>, (Erişim tarihi: 07.04.2020).
- Özkan S. D. ve Beyazlı D. (2018). Bölgesel Gelişmişlik Düzeyinin Belirlenmesine İlişkin Veri Seti Sorunsalı: Eleştiri ve Öneriler. *Planlama*, 28 (1), 22-39.
- Panth P. (2021). Economic Development: Definition, Scope, and Measurement. In W. Leal Filho, A. M. Azul, L. Brandli, A. Lange Salvia, P.G. Özuyar, T. Wall (Eds.), *No Poverty. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Cham: Springer, 2-38.
- Scott A. J., and Storper, M. (1992). *Pathways to Industrialization and Regional Development*. Newyork: Routledge.
- SERKA (Serhat Kalkınma Ajansı). (2012). TRA’de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma, *Kars*, 1-163.
- Sevim Y. ve Özpolat A. (2017). Terörün Kırsal Kalkınma ve Göç Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (54), 617-625.
- Sönmez, A. ve Toksoy A. (2014). Türkiye’de Girişimcilik ve Türk Girişimci Profili Üzerine Bir Analiz. *Yönetim ve Ekonomi*, XXI, 2, 41-58.
- TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi). (2022). “İhracat Rakamları”, <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari>, (Erişim tarihi: 27.11.2023).
- Toma, S. G., Grigore, A. M., and Marinescu P. (2014). Economic Development and Entrepreneurship. *Procedia Economics and Finance*, VIII, 436 – 443.
- Tunç, H. ve Kaya, M. (2017). Bölgesel Kalkınmada Dış Ticaret Sektörünün Rolü ve Sorunları: Batı Akdeniz Bölgesi Örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (627), 59-71.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). (2021). “İl Bazında Gayri Safi Yurt İçi Hasıla”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2021-45619>, (Erişim tarihi: 27.11.2023).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). (2022). “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=49685>, (Erişim tarihi: 28.11.2023).
- Unger J. M., Rauch A., Frese M., and Rosenbusch, N. (2011). Human Capital and Entrepreneurial Success: A Meta-Analytical Review. *Journal of Business Venturing*, 26 (3), 341-358.
- Upreti, P. (2015). Factors Affecting Economic Growth in Developing Countries. *Major Themes in Economics*, 17, 37-54.
- World Economic Forum. (2016). “The Human Capital Report 2016”. https://www3.weforum.org/docs/HCR2016_Main_Report.pdf, (Erişim tarihi: 04.01.2024).
- Yalçın, G. E. ve Kara, F. Ö. (2016). Kırsal Göç ve Tarımsal Üretim Etkileri. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 20 (2), 154-158.
- Yavan, N. (2012). Türkiye’de Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Belirleyicileri: Mekansal ve İstatistiksel Bir Analiz. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 10 (1), 9-37.
- Yenisu E. (2019). Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (3), 1175-1193.
- Yılmaz, M. (2012). Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012). *Doğu Coğrafya Dergisi*, 33, 161-188.
- Yılmaz, S. C. (2023). Türkiye’de Nüfus Artışı ve Ekonomik Gelişme Arasındaki İlişki. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10 (2), 313-329.